

Терещенко Н. В.*,

кандидат соціологічних наук, доцент,
Київський національний економічний
університет імені Вадима Гетьмана,
Київ, Україна. Nata_Teresh@i.ua

ОСОБЛИВОСТІ ТРУДОВОГО МЕНТАЛІТЕТУ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІЇ

Анотація. З урахуванням історико-політичних, географічних, соціально-економічних факторів розглянуто формування трудового менталітету української нації. Виокремлено чинники впливу на трудовий менталітет, конкурентоспроможність робочої сили в Україні; відношення до підприємницької діяльності та підприємців. Проаналізовано регіональні особливості українського трудового менталітету та менталітету на рівні підприємств, визначено можливі перспективи подальшого становлення трудового менталітету з урахуванням потреб ринкової економіки.

Ключові слова: українська нація, трудовий менталітет, національний менталітет

Аннотация. С учетом историко-политических, географических, социально-экономических факторов рассмотрено формирование трудового менталитета украинской нации. Вычленены факторы влияния на трудовой менталитет, конкурентноспособность рабочей силы в Украине; отношения к предпринимательской деятельности и предпринимателям. Проанализированы региональные особенности украинского трудового менталитета и менталитета на уровне предприятий, определены возможные перспективы дальнейшего становления трудового менталитета с учетом потребностей рыночной экономики.

Ключевые слова: украинская нация, трудовой менталитет, национальный менталитет

Abstract. Tendencies of the process of labour mentality formation of Ukrainian nation through the prism of definitions (which are known to be debatable in political and social dimensions) and with due regard to historical, political, geographical and socio-economic prerequisites are discussed. Factors, which have contradictive influence upon the process of labour mentality formation, competitiveness of manpower in Ukraine; attitude of employees to business activity and businessmen, are revealed. It is given analyses of regional peculiarities of Ukrainian labour mentality as well as labour mentality on the level of enterprises. It is stated that effective incentives are needed to form a contemporary national labor mentality of market type. Among such incentives there are formation prerequisites for creative initiative, development of business activity on innovative foundations in respect of historical and regional peculiarities of Ukrainians. There is also need of creation of labour values and interests of employees in results of their activity as a factor for development of market economy and market relations in Ukraine.

Key words: Ukrainian nation, labour mentality, national mentality

Постановка проблеми. Національний трудовий менталітет узагальнено відображає рівень трудової свідомості суспільства та його соціальних груп щодо сприйняття сенсу трудової діяльності та віддзеркалює потреби, інтереси, ціннісні орієнтації населення, якими зумовлюються спонукальні мотиви трудової поведінки на ринку праці. Історія соціально-економічного розвитку різних країн свідчить, що національний менталітет у різні періоди може перешкоджати розвитку країни і бути потужною її продуктивною силою. Необхідно активізувати пошук прийомів і методів, котрі б спонукали людей максимально використовувати свій творчий потенціал, здібності та можливості, оскільки відродження благополуччя, прогрес держави залежать від кінцевих результатів трудової діяльності кожного громадянина.

Тривалий час учені вважали, що трудовий менталітет належить до сфери досліджень психологів, філософів, соціологів, істориків. Проте в економічному та со-

*Tereshchenko N. V., Ph.D. in sociology, associate professor, Kyiv national economic university named after Vadym Hetman, Kyiv, Ukraine. Nata_Teresh@i.ua
Peculiarities of labor mentality of ukrainian nation.

ціально-політичному житті відбулися радикальні зміни комплексного характеру, що вимагає узагальненого підходу до зазначеної проблеми: вивчення сутності, процесу формування та вияву соціально-психологічного феномену «трудова ментальність». Тобто з метою подальшого вивчення трудового ментальності доцільно розглянути дану категорію крізь призму історико-політичних, соціально-економічних та культурологічних чинників, виокремити умови та особливості його формування.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. Методологічні, світоглядні основи дослідження української ментальності розкриті у працях М. С. Грушевського. Проблеми трудового ментальності вивчають вчені І. А. Побочий (розглянув ментальність як складну систему основних уявлень людей, закладених у їхню свідомість культурою, мовою, релігією, наукою, етносом, суспільним спілкуванням); Д. П. Богиня (дослідив національний трудовий ментальність у взаємозв'язку з трудовою свідомістю суспільства та його соціальних груп щодо сприйняття сенсу трудової діяльності), М. В. Семикіна (за результатами соціологічних досліджень виокремила основні типи трудового ментальності) та ін.

Соціально-економічна категорія «трудова ментальність» потребує подальшого наукового обґрунтування та осмислення, оскільки дослідження в цій царині ще не мають достатньої теоретичної бази. Потрібен аналіз новітньої наукової літератури та виокремлення особливостей формування трудового ментальності українського суспільства в умовах розвитку ринкової економіки.

Мета статті: проаналізувати наукові категорії «ментальність» і «трудова ментальність». Вивчити ментальність українського суспільства: витоки та сучасний стан, виокремити регіональні особливості українського трудового ментальності та його вплив на результати трудової діяльності.

Основні результати дослідження. Ментальність (від фр. *mentalite* — світосприйняття, що притаманні індивіду чи групі; світоглядна матриця та норма сприйняття світу [1]. Це духовний феномен, що характеризує національну культуру [2; 53] та суспільну свідомість [3; 59]. У ментальності дістають відбиток доля народу та його державність [4; 207]. Ментальність — категорія соціальна [3; 59]. Це спрямованість індивідуальної та групової свідомості, набір вже складених на підсвідомому рівні, норм, принципів, архетипів, життєвих орієнтацій, відтворення сукупного досвіду попередніх поколінь. У науковій літературі як змістовий аналог використовуються такі категорії, як «світогляд», «національний характер», «етнічна самосвідомість» тощо.

Змістове розмаїття людської природи відображає саме ментальність народу, нації. Тому недоцільно використовувати як синоніми поняття «ментальність» і «ментальність», оскільки, ментальність — структурний компонент ментальності [4; 276]. Ментальність (від лат. *mens* — спосіб мислення) — полісемантичне поняття для визначення рівнів мислення [5; 53]. Своєрідний корелят ідеології, спосіб масово-індивідуального історичного мислення, форма «колективного НЕусвідомленого», характеристика свідомості соціуму [6; 233—234]. Сутність поняття «соціум» обов'язково включає наявність культури в усіх її виявах [6; 336]. Категорія «ментальність» має не лише соціально-психологічну а й соціально-економічну складову. Тому науковий інтерес до проблеми ментальності посилюється, оскільки це — детермінанта трудової поведінки індивіда.

Трудова ментальність є соціально-економічною категорією, що виявляється в процесі праці і характеризує рівень трудової свідомості робочої сили. Український трудовий ментальність — конгломерат різних трудових культур, прагнень господарювати і примножувати власність, різних проявів трудової дисципліни. Витоки тих і інших якостей беруть початок в історії, умовах життя, наявності або відсутності фактора приватної власності, стимулів трудової активності.

Історичний чинник формування соціальної складової ментальності українського народу є впливовим, складним і неоднозначним з-поміж усіх, що сформували її

сучасну природу та специфіку. Саме історичний вплив на економічну ментальність української нації набуває неоднорідного забарвлення, оскільки окремі частини сучасної її території у різні історичні епохи належали до складу різних державних утворень (Київська Русь, Галицько-Волинське князівство, Велике Литовське князівство, Польське королівство, Московське царство, Козацька держава, Річ Посполита, Російська імперія, Австро-Угорська імперія, УНР, ЗУНР, СРСР тощо). Події вплинули на менталітет та мотивації трудової діяльності українців. Тривале домінування соціально привабливої, проте утопічної комуністичної ідеології «рівності, справедливості та братерства», боротьби з «експлуататорами» сформували систему заперечення інституту приватної власності, без якого капіталістична економіка неможлива.

На відміну від ідеологічних установок і суспільних поглядів, що швидко змінюються, ментальність має більш стійкий характер, оскільки відображає звичаї, характер та форми поведінки. Національний менталітет українського характеру протягом століть формувався під впливом специфічних географічних, кліматичних, історичних, релігійних, культурних умов. Сучасна українська нація сформувалася у результаті складних і тривалих історико-демографічних процесів з різних складових протоукраїнської нації, кожна з яких мала свої особливості. Історичні події, які відбувалися в українській історії безпосередньо, вплинули на ментальну пам'ять та культуру народу. Є чимало історичних подій, які мали діаметрально протилежні вектори впливу на процеси формування про- або ж контрkapіталістичних ознак ментальності.

Прикладом можуть слугувати періоди Козаччини та кріпосного права в Україні. Перший випадок — приклад того, як історичні обставини сприяли формуванню саме проkapіталістичного духу. Козацька епоха спричинила унікальний синтез колективного та індивідуального; свободи волі, вибору з відчуттям дисципліни та відповідальності; духу конкурентності та співпраці; общинних інтересів та інституту приватної власності на землю [7]. Кріпосне право натомість пригнічувало все, що могло сформувати дух капіталізму та підприємництва в майбутньому, культивуючи покору, терпіння та здатність бути підконтрольним.

Кріпосне право як джерело пригнічення економічних свобод і розвитку протоkapіталістичної ментальності у різних частинах України через її територіальну роздробленість було скасовано не одночасно. Щодо географічного фактора: території, на яких проживав український народ, знаходилися на перехресті різних економік, релігій, культур, традицій, інтересів і торгових шляхів, що сприяло толерантності як національної риси, без яких немислимий сьогодні глобалізований і полікультурний бізнес [8]. Козацько-селянська основа українського народу сформувала таку характерну рису менталітету українців, як неприйняття деспотії, тягу до свободи, що межує з анархією. Трансформація цих рис у радянський час і в наші дні дала таку притаманну менталітету українців якість, як неприйняття ідеї самоврядування, рівного для всіх закону, затвердження порядку і трудової дисципліни, як наслідок, досить поширена в сфері трудових відносин небов'язковість, не пунктуальність, тяга до «перекурів», неповага до закону, до чужої власності.

Історичні перенесені біди і тривале панування авторитарних режимів привчили населення сприймати авторитарні методи керівництва в сфері праці як щось природне і нормальне. Небезпечність виявляти відкрито свою незгоду (і свої національні почуття) сформували такі поширені якості, як смиренність, невіра в можливість змінити радикально свою долю, своєю продуктивною працею істотно підняти свій добробут, активно прагнути до особистого успіху, кар'єри. Задовольнятися малим і міркувати «лише б біди та війни не було» формує і сьогодні у частини населення обмежені потреби, що перешкоджає прояву підприємливості та трудової активності.

В роки радянської влади адміністративно-командна економіка всіляко заохочувала трудовий героїзм. Проте відсутність стимулів в залежності від трудового

внеску призводило до трудової апатії, зниження продуктивності праці, підтасовуванні показників виконання трудових завдань. Бажання заробляти, докладавши зусилля, знецінювалися. Негативну роль за роки радянської влади зіграла «пролетаризація» селянства, тривале відлучення селян від приватної власності на землю, що в 90-і роки ХХ ст. болісно відгукнулося на етапі ринкових перетворень. По суті, замість одного кріпосного права на зміну прийшло інше — колгоспи, жорсткість прописки, відсутність свободи трудового вибору, безправ'я селян, прив'язаних паспортною системою до села. Все це було не чим іншим, як експлуатацією дешевої робочої сили за допомогою партійно-державної машини.

Проблема формування трудового менталітету ринкового типу тісно пов'язана з проблемою конкурентоспроможності робочої сили, оскільки усвідомлення і готовності до високої трудової активності, реалізації трудового потенціалу, інноваційності, що є гарантією її конкурентоспроможності, потребує змін в установах та цінностях, які є характерними для переважної більшості українських громадян.

На сучасному етапі суттєвими чинниками, що негативно впливають на формування трудового менталітету та зниження конкурентоспроможності робочої сили є: відсутність тривалих історичних обставин формування реальних господарів, на відміну від розвинених країн світу; відсутність правової дисципліни, що виявляється в незадовільних умовах ведення бізнесу, декларативності значної частини трудового законодавства, низькій трудовій дисципліні; надмірний рівень диференціації населення за доходами; відсутність гарантованості високих життєвих стандартів в результаті трудової діяльності; нераціональне співвідношення між соціальними трансфертами та трудовими доходами; поглиблення відчуження працівників від засобів праці, що по суті є ознакою зростання експлуатації найманої праці; соціальна незахищеність працівника в разі погіршення стану здоров'я; відсутність високих стандартів соціально-побутової інфраструктури на виробництві; відсутність фінансових стимулів у роботодавців щодо розвитку персоналу; складність реалізації інноваційних ідей; несформованість в суспільстві ідей та культури соціально-відповідального бізнесу; неналагодженість між бізнесом та державою цивілізованих партнерських відносин.

Перелічені чинники дезорієнтують робочу силу стосовно формування трудового менталітету ринкового типу, оскільки за своєю суттю є проявом неефективності ринкових перетворень в Україні і вимагають вирішення з метою подолання відчуження в системі ефективної суспільно-корисної праці та робочої сили. Подолання вказаних негативних явищ сприятиме трансформації трудового менталітету ринкового типу та розвитку внутрішніх спонукальних мотивів щодо підвищення конкурентоспроможності робочої сили.

Складність формування ринкових складових менталітету українців полягає в тому, що в системі адміністративної економіки відношення населення до праці визначалось безкорисливим ентузіазмом і пасивністю, рідко утверджуючись у центрі ціннісної шкали як нормальний і необхідний спосіб життєдіяльності. Перехід до ринкових відносин в Україні означає переосмислення суспільних цінностей. Змінюється спосіб життя людей, потреби, духовність, моральність тощо.

Суть економічної системи, яка нині будується в Україні, полягає в тому, щоб, по-перше, визнати як життєво важливі певні фундаментальні цінності та ідеї (наприклад, необхідність ринку як регулятора економічної взаємодії; приватного підприємництва — головного стимулу розвитку економіки); по-друге, створити їм відповідні умови; по-третє, поширювати та впроваджувати адекватні цінностям стандарти масової та індивідуальної поведінки.

Невід'ємною складовою сучасного трудового менталітету українців виступає відношення до підприємницької діяльності та підприємців. Традиції бізнесу в Україні склалися під впливом історико-політичних і соціально-економічних факторів. Культурні традиції обумовлювали багатоманітність типів ділових людей. На початку ХХ століття ділова культура в Україні формувалася під впливом ро-

сійської та представляла собою складне поєднання нових зразків ділової поведінки з застарілими прийомами ведення справ на підприємствах. Потреба підприємців в самоорганізації реалізувалася завдяки створенню нових союзів, асоціацій, клубів ділових людей та намаганні формальної регламентації ділових стосунків.

Так, в 1912 році був прийнятий «Кодекс ділової культури», який проголошував сім принципів ведення господарських справ (бізнесу): поважай владу; будь чесним і правдивим; поважай право приватної власності; люби та поважай людину; будь вірним своєму слову; живи за свої кошти; будь цілеспрямованим [9;19]. Перераховані принципи ведення справ значно вплинули на формування ділової культури підприємців (мали культурологічну значущість, були стилем життя купців і підприємців). Проте світова війна, Жовтнева революція та Громадянська війна на початку ХХ століття призвели до безвладдя в суспільстві. Експропріація власності, винищення класу підприємців, введення командно-бюрократичної системи господарювання призвели до деформації моральних цінностей, масового беззаконня по відношенню до людей, інтереси яких повністю мали підпорядковуватися інтересам суспільства.

Саме в цей період було змістовно викривлено поняття «корпоративність» та замінено на «клановість» (належність до певного прошарку суспільства). Номенклатура радянського періоду мала свої, найчастіше неписані правила та норми, а для всіх інших громадян діяв моральний кодекс будівника комунізму. Подвійна мораль нанесла багато шкоди етичним і культурологічним канонам суспільства. І сьогодні багато прорахунків в державі спричинені недотриманням етико-моральних і культурних цінностей, традицій. Актуальним є їх відновлення.

Сьогодні центральною фігурою постає підприємець, який активно освоює нові сфери діяльності. Він — хазяїн за формою власності та новатор за методами діяльності. (В колишньому СРСР також існували елементи підприємницької діяльності, але в викривленій формі, як «тіньовий бізнес», що пов'язані з порушенням існуючого законодавства в державі) [10].

Непослідовність економічних перетворень, відсутність чітко відпрацьованих правових механізмів, а також бездіяльність існуючих законів створили можливість для одержання грошей, які не здобуті працею. Така психологія вседозволеності особливо руйнівна діє на молодих робітників, тому що формує в них безвідповідальність в сфері трудової діяльності, в сфері розподілу відносин. В ринковій економіці повинні бути відсутні дані недоліки. Необхідно усвідомлювати, що підприємницька діяльність виявляє себе не тільки як вільна конкуренція на ринку товарів та послуг. Існує також і «тіньова економіка», дільцям якої немає діла до моральних критеріїв, а це представляє серйозну небезпеку для цивілізованого підприємництва.

Трансформація трудового менталітету вимагає незрівнянно більшого часу, ніж зміни в економічних відносинах, інститутах влади, управлінні, бо позитивні та негативні звички, в тому числі ставлення до праці, відтворюються через сім'ю протягом кількох поколінь. Ринкові перетворення, на жаль, радикально не змінили моделі економіки з точки зору цінності праці. Як і в радянські роки, нинішня модель української економіки базується на використанні дешевої робочої сили. Середньостатистичний працівник, який чесно і легально працює, в Україні не застрахований від бідності, всупереч напруженим трудовим зусиллям. Це зуміли усвідомити багато наших співвітчизників, які прагнуть забезпечити гідний дохід, не покладаючись більше на допомогу держави, виявляючи підприємницьку активність. Частина населення пристосувалася до ринкових умов (своєрідною адаптацією менталітету стала в тому числі і тіньова зайнятість частини працівників).

Національний менталітет надовго закріпив пасивну позицію народу щодо необхідності і можливості самовизначення, особливо це стосується економічної сторони життя людини, тобто її трудової діяльності, трудового менталітету та трудової поведінки. В українців присутній дух авантюризму, підприємництва,

ініціативності для досягнення власних цілей, а з іншого терплячість та намагання не робити поспішних кроків й тим самим переборювати негативні явища у житті.

Регіональні особливості українського трудового менталітету мають відмінності формування, оскільки на території різних регіонів України трудові традиції стали в різній мірі відлунням культур росіян, білорусів, австрійців, угорців, поляків, румунів, греків, тюркських народів. Потрібно врахувати, що ще до 1917 року Україна ніколи не мала територіальної єдності. Російська та Австро-Угорська імперії, Польща включали в різні періоди українські землі, де, відповідно, отримували свій особливий розвиток певні господарські орієнтації. Своєрідність українського менталітету в різних регіонах можна пояснити і тим, що Лівобережна Україна ввійшла до складу Російської імперії в 1654 р., Правобережна — в 1794-м, Галичина — тільки в 1939-му. Наприклад, на менталітет галичан не могли не мати свого впливу західноєвропейська культура, насамперед австро-німецька і польська, греко-католицька церква. У той же час покоління українців, що проживають на Лівобережній і Правобережній Україні, формувалися в складі Російської держави, тому їх з росіянами об'єднує і ріднить чимало: і спільність історичної долі, і загальні біди, трагедії, війни, перемоги, релігія, культура.

На регіональні особливості трудового менталітету вплинули різні за часом періоди існування приватної власності, наприклад, на заході та сході України. Історичні, географічні, культурні чинники, рівень урбанізації та рівень розвитку тих чи інших сфер промисловості пояснюють регіональні розбіжності у трудовій свідомості працівників. Для галичан більшою мірою характерні працьовитість, старанність, індивідуалізм, ощадливість, вміння кращим чином розпорядитися результатами праці. У той же час для населення Центральної, Східної та Південної України, яке в силу історичних причин частіше віддавало перевагу соціальному визволенню над національним, більше притаманні такі риси, як колективізм, анархізм, віра в господаря, який наведе порядок, і при цьому дещо в меншій ступеня — звичка до кропіткої, невтомної праці у трудовому колективі.

Трудовий менталітет на рівні певної організації є результатом дії мотиваційного середовища, сформованого в ній, і чим ефективнішим буде мотиваційне середовище, тим більше стимулів буде мати робоча сила щодо реалізації свого трудового потенціалу, що в свою чергу сприятиме реалізації її конкурентоспроможності. В протилежному випадку неефективність мотиваційного середовища та руйнація трудових цінностей призводить до погіршення якості трудового потенціалу, відкидає робочу силу на вторинний ринок праці, супроводжується масштабними кризовими наслідками та негативно відбивається на якісних складових трудового менталітету.

Висновки. На трудовий менталітет української нації вплинули історико-політичні події та соціально-економічні фактори. Є потреба у дієвих стимулах для формування національного трудового менталітету ринкового типу. Зокрема, відмова від концепції дешевої робочої сили, створення умов для творчої ініціативи та розвитку підприємництва на інноваційних засадах, враховуючи регіональні особливості українців. Слід відзначити необхідність формування трудових цінностей та зацікавленості працюючих в результатах трудової діяльності для процвітання ринкової економіки України. Невідкладною проблемою для подальших досліджень є розробка методичного забезпечення оцінки факторів та передумов формування і розвитку трудового менталітету, використання якої дозволить виявити існуючі в окремих взятих організаціях резерви. У свою чергу, це послугує основою для розробки практичної технології формування і розвитку трудового менталітету організацій.

ЛІТЕРАТУРА

1. Большой энциклопедический словарь. — 2-е изд., перераб. и доп. — М.: Большая Российская энциклопедия; СПб.: Норит, 2004. — 1456 с.

2. Лопушинський І. Формування національного менталітету — нагальне завдання сучасної української держави / І. Лопушинський // Вісник Національної академії державного управління при Президентові України. — 2006. — № 3. — С. 207—213.
3. Баглиева А. Менталитет как объект системного исследования / А.Баглиева // Человек и труд. — 2009.— №3. — С. 58—60.
4. Пухкал О. Духовний вимір української ментальності / О. Пухкал //Вісник Національної академії державного управління при Президентові України. — 2008. — № 4. — С 370—278.
5. Баглиева А. Ментальность как базовая константа национального сознания / А.Баглиева // Человек и труд. — 2009.— № 9. — С. 53—55.
6. Соціальна філософія: Короткий енциклопедичний словник / Загальна редакція і укладання В. П. Андрищенко, М. І. Горлач. — Київ-Харків: ВМП «Рубикон», 1997. — 400 с.
7. Грушевський М. С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. / М. С. Грушевський / Редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін. — К.: Наукова думка, 1991. — Т. 1: До початку ХІ ст. — 736 с.
8. Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть / М. Грушевський— К.: Знання, 1991. — 240 с.
9. Шейн В. И. Корпоративный менеджмент: опыт России и США / В. И. Шейн, А. В. Жулев, А. А. Володин. — М.: Новости, 2000. — 280 с.
10. Терещенко Н. В. Особливості формування мотивації трудової діяльності робітників підприємств в умовах трансформації економічних відносин в Україні: Дис... канд. соціол. наук: 22.00.04 / Терещенко Н. В.; Київський національний економічний ун-т. — Київ, 2003. — 201 с.

REFERENCES

1. *Large Encyclopedic Dictionary*. (2004). 2nd ed. Moscow: Bolshaia Rossijskaja Entsiklopedija; Saint-Petersburg.: Norit (in Rus.).
2. Lopushinskii, I. (2006). Formation of national mentality — urgent task of contemporary Ukrainian state. *Visnyk Natsionalnoi akademii derzhavnoho upravlinnia pry Prezidentovi Ukrainy (Bulletin of the National Academy of State Administration of Ukraine under President of Ukraine)*, 3, 207—213 (in Ukr.).
3. Bahlieva, A. (2009). Mentality as an object of system studies. *Chelovek i trud (Person and labour)*, 3, 58—60. (in Rus.).
4. Puhkal, O. (2008). The spiritual dimension of Ukrainian mentality. *Visnyk Natsionalnoi akademii derzhavnoho upravlinnia pry Prezidentovi Ukrainy (Bulletin of the National Academy of State Administration of Ukraine under President of Ukraine)*, 4, 370—278. (in Ukr.).
5. Bahlieva, A. A. (2009). Mentality as a basic constant of national consciousness. *Chelovek i trud (Person and labour)*, 9, 53—55 (in Rus.).
6. Andriushchenko, V. P., & Horlach, M. I. (Eds.) (1997). *Social philosophy: A brief encyclopedic dictionary*. Kyiv-Kharkiv : VMP «Rubikon» (in Ukr.).
7. Hrushevskii, M.S. (1991). *The history of Ukraine-Rus: in 11 volumes, 12 books (Vol. 1: Before the eleventh century)*. Kyiv: Naukova Dumka (in Ukr.).
8. Hrushevskii, M. (1991). *Who are the Ukrainians and what they want?* K.: Znannia (in Ukr.).
9. Shein, V.I., Zhulev A.V., & Volodin A.A. (2000). *Corporative management: Experience of Russia and the USA*. Moscow: Novosti (in Rus.).
10. Tereshchenko, N.V. (2003). *Peculiarities of formation of labour activity motivation of workers of enterprises under the transformation of economic relations in Ukraine*. Thesis for gaining academic degree of the candidate of sociological sciences. Kyiv (in Ukr.).